

UDC 908(477.52)«1918/1919»:323.27

DMYTROV.KUDINOV

Sumy Regional Institute of Postgraduate Education, Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

MILITARY STANDOFF BETWEEN BOLSHEVIK AND REPUBLICAN FORCES FOR SUMY CITY IN DECEMBER 1918 – JANUARY 1919

Abstract. *This publication deals with a poorly researched page of national military history – the confrontation between Republican and Bolshevik armed groups for the city of Sumy in the late 1918 – early 1919. The groups of sources used by the author in the writing of the article are outlined, the aim of the publication is defined, specifically: “to disclose as fully as possible the details of the military confrontation around the city of Sumy in the winter of 1918-1919 and to justify the reasons for the defeat of the republican troops.”*

The major content blocks of the main part of the article are: the description of the geopolitical and military-political situation that emerged in the last quarter of 1918 and preceded the change of power in Sumy district; the deployment of pro-Bolshevik partisan movement in the territories of Okhtyrka and Sumy districts, offensive actions of red partisans near Sumy; preparation of Sumy training for defense by the armed forces of the Ukrainian People's Republic and local authorities; the situation in the city on the eve of the Bolshevik offense; assault of Sumy by red partisans; the results and consequences of the breakthrough of the front in the Sumy area. Thus, the author not only has covered solely military actions of the combatants, but also has drawn attention to the socio-political and ideological aspects of the confrontation, which, in his opinion, were no less important than the military training of the warring parties. In particular, ideological atmosphere in the city is analyzed, the polarization of city dwellers is distinguished in accordance to adherence of conservative or radical views on solving urgent issues of socio-economic and political life, the weakness of the position of Ukrainian democracy is emphasized, which could not but affect the support of the logistics and moral support of the defenders of Sumy. Description of the preparation and implementation of the offensive operation of the red partisans or defense measures of the Republicans includes an assessment of the troops of the adversaries, the armament, the phased mobilization of the contingent, its social composition. The description of the offense itself includes its planning, the implementation of tasks, specification of the episodes of the fight. Reconstruction of the picture of firefight is carried out on the basis of memoirs and the song of the 9th Sumy Rifle Regiment of the Ukrainian Soviet Army, the successor of the guerrilla ad etachment of Bagatsky.

Keywords: *Ukrainian People's Republic, group of forces of Kursk direction, V.O. Antonov-Ovseenko, P.S. Bagatsky, K.L. Lepaha, V.Z. Filonovich, Ukrainian Soviet Army, republicans, city council, foot troops, horse cavalry, machine guns, memoirs.*

КУДИНОВ Д.В.Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
доктор історичних наук, доцент (Україна)**ВІЙСЬКОВЕ ПРОТИСТОЯННЯ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ТА РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ
ВІЙСЬК ЗА М. СУМИ У ГРУДНІ 1918 Р. – СІЧНІ 1919 Р.**

Анотація. *У поданій публікації розглядається боротьба республіканських та більшовицьких збройних формувань за м. Суми. Змістовими блоками статті є опис геополітичної та військово-політичної ситуації, що склалася в останній чверті 1918 р. та передувала зміні влади в Сумському повіті; розгортання пробільшовицького партизанського руху на території Охтирського та Сумського повітів, наступальні дії червоних партизан поблизу Сум; підготовка Сум до оборони збройними силами УНР та*

місцевою владою; обстановка в місті напередодні більшовицького наступу; штурм червоними партизанами м. Суми; результати та наслідки прориву фронту в районі Сум.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Група військ Курського напрямку, В.О. Антонов-Овсієнко, П.С. Багацький, К.Г. Лепеха, В.З. Филонович, Українська радянська армія, республіканці, міська дума, піхота, кіннота, кулемети, спогади.

КУДИНОВ Д.В.

Сумской областной институт последипломного педагогического образования,
доктор исторических наук, доцент (Украина)

ВОЕННОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ БОЛЬШЕВИСТСКИХ И РЕСПУБЛИКАНСКИХ ВОЙСК ЗА Г. СУМЫ В ДЕКАБРЕ 1918 Г. – ЯНВАРЕ 1919 Г.

Аннотация. В данной публикации рассматривается борьба республиканских и большевистских вооруженных формирований за г. Сумы. Содержательными блоками статьи являются описание геополитической и военно-политической ситуации, сложившейся в последней четверти 1918 г. и предшествовавшей смене власти в Сумском уезде; разворачивание пробольшевистского партизанского движения на территории Ахтырского и Сумского уездов, наступательные действия красных партизан вблизи Сум; подготовка Сум к обороне вооруженными силами УНР и местной властью; обстановка в городе накануне большевистского наступления; штурм красными партизанами г. Сумы; результаты и последствия прорыва фронта в районе Сум.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Группа войск Курского направления, В.А. Антонов-Овсиенко, А.С. Багацкий, К.Г. Лепеха, В.З. Филонович, Украинская советская армия, республіканці, городская дума, пехота, конница, пулеметы, воспоминания.

Питання історії України періоду Визвольних змагань 1917-1921 рр. набувають особливої гостроти та актуальності, як в зв'язку з ювілейною датою Української національно-демократичної революції, так і в контексті кризи, яку нині переживає українська держава. Це зумовлює дискусію в історіографії щодо базових питань бачення революційного процесу сторічної давнини, а також висвітлення маловідомих сторінок суспільно-політичного та військово-політичного протистояння, що забезпечується залученням регіонального матеріалу. В даному сенсі вельми цікавими є дослідження конкретних військових операцій, які здійснювали ворогуючі сторони взимку 1918-1919 рр. на Слобожанщині, а також причин, що зумовлювали перемогу чи поразку тієї чи іншої сторони.

Відмітимо, що попри доступність хрестоматійних, особистих та архівних джерел, далеко не всі військові дії на території колишньої Харківської губернії дістали широкого висвітлення в науковій літературі. Цілком справедливим це зауваження є щодо північної частини регіону – Сумського, Охтирського та Лебединського повітів, які під час другого більшовицького наступу в Україні перетворилися на театр військових дій. Зокрема, один із важливих епізодів протистояння – бій за місто Суми 5 січня 1919 р. – лише побіжно висвітлювався в краєзнавстві радянського періоду, причому виключно в науково-популярних нарисах О. Косарева, С. Малкієля, Г. Петрова, В. Сіряченка та М. Стожка (Косарев, Петров, 1980; Малкиель, 1963; Сіряченко, 1980; Стожок, 1967). Не аналізується він і в творах сучасних науковців, навіть тих, що географічно локалізовані Слобожанщиною або Сумщиною. А це значно збіднює наше уявлення про розгортання радянського наступу в регіоні, значення сумського фасу українсько-більшовицького фронту, динаміку й характер прорадянського повстанського селянського руху в регіоні та його зв'язок із українськими військовими радянськими формуваннями.

Джерельну базу даної публікації становлять оригінальні документи Державного архіву Сумської області з фондів “Колекції окремих документів дореволюційного періоду та періоду Жовтневої революції” (Ф. Р-2362), “Сумської міської думи” (Ф. 354), “Сумської науково-дослідницької комісії по складанню історії місцевої партійної організації. “Іспарт” КП(б)У. м. Суми” (Ф. П-9), “Хатаєвої Є.І. та Гусева-Оренбургського С.І.” (Ф. Р-7627), збірки документів, матеріали преси та мемуари активних учасників військових дій в Україні. При цьому основними джерелами відтворення загальної картини збройного конфлікту є спогади очевидців цих подій – представників червоного табору – колишнього командира розвідки та зв’язку партизанського загону Багацького, а згодом 9-го стрілецького полку Української радянської армії (УРА), сумського робітника М.Д. Ковальова, колишнього очільника могоричанського сільського комітету РКП(б) А.І. Коваленка, учасника робітничого руху в Сумах, секретаря першого складу Сумської ради робітничих та солдатських депутатів І.Х. Корнієнка, колишнього боротьбиста й сумського робітничого активіста В.Д. Обозного, зібрані працівниками Іспарту на початку 1930-х років, а також ветерана загону Багацького І.Д. Нечипоренка, надруковані у 1963 р. в газеті “Вперед”. Надзвичайно інформативними є мемуари колишнього очільника Українського фронту радянських військ В.О. Антонова-Овсієнка, який у підготовці свого матеріалу використав чимало документів штабу фронту. Комплексне використання вказаних джерел та природній дослідницький інтерес до обраної теми обумовили постановку мети наукової розвідки – по можливості максимально повно розкрити деталі військового протистояння навколо м. Суми взимку 1918-1919 рр. та обґрунтувати причини поразки республіканських військ.

Місто Суми в 1917-1921 рр. неодноразово ставало об’єктом зазіхання тієї чи іншої сторони конфлікту. Початок захопленню влади в місті збройним шляхом заклали прибічники радянської влади, які у січні 1918 р. роззброїли загони міської думи, сил Центральної Ради й встановили свій контроль над містом. У березні 1918 р. групою офіцерів та солдат слабосильної команди за підтримки селян Сумської волості було здійснено антирадянський виступ, що був швидко придушений добре озброєними формуваннями червоногвардійців. Після вступу в Суми німецьких військ 1 квітня 1918 р., низка сутичок германців та червоногвардійців відбулася в районі Харківських гребель та станції Баси. Встановлення влади Директорії в Сумах у листопаді того ж року завдяки позиції німецького командування відбулося без збройного протистояння. Проте, менше ніж через два місяці після цього округу міста та його вулиці перетворилися на поле бою.

Передумовами наступу “червоних” на Суми слугувала радикальна зміна ситуації на українському фланзі більшовицької Росії після поразки Центральної держави Першої світової війни, з початком Листопадової революції в Німеччині та анулюванням радянським ВЦВК Брест-Литовського мирного договору. 14 листопада 1918 р. член Реввійськради РСФРР В.О. Антонов-Овсієнко у доповідній записці радянському керівництву запропонував розгорнути широку агітаційну роботу серед українського селянства, нейтралізувати німецькі частини та негайно розпочати бойові дії силами повстанських дивізій, що малися в розпорядженні українських комуністів. Зрештою, відповідно до директиви Реввійськради “Повстанським організаціям України про мобілізацію сил повстанців і планів їхніх дій з метою звільнення України” Групи військ Курського напрямку (ГВКН, за словами В.О. Антонова-Овсієнка, – “замасковано названа” Реввійськрада Українського фронту, утворена 17 листопада 1918 р.) передбачалися глибоке проникнення на українську територію більшовицьких загонів, організація повстань в промислових центрах та блокування інсургентами великих населених пунктів. Утім, на відміну від ГВКН, керівництво Червоної Армії спочатку не планувало широкого наступу проти УНР (це пояснювалось початими переговорами Кремля з представниками

Директорії, намаганням розібратися в ситуації, що склалася в Україні в ході антигетьманського повстання, пріоритетом боротьби проти Донської армії та добровольців). “Але прискорене зростання революційного процесу на Україні змусило не лише розширити рамки попередніх завдань цієї групи (ГВКН – Д.К.), – але й змінити їхній характер”, – зауважував радянський військовий історик М.Є. Какурін. У цьому, насамперед більшовиків, “переконав”, селянський повстанський рух на Слобожанщині, що наприкінці 1918 р. не без впливу ззовні розвивався саме під радянськими гаслами. Крім того, перші сутички з “петлюрівцями” довели слабкість військової організації УНР. Тож у другій половині грудня 1918 р. більшовицькі війська отримали наказ про активні дії на українській ділянці фронту, залишаючи при цьому харківський напрям удару на початковому етапі операції за головний.

Військові операції ГВКН узгоджувалися зі створеним у Курську Тимчасовим робітничо-селянського урядом України, що у своєму “Маніфесті” від 29 листопада 1918 р. оголошував гетьмана та його уряд “скинутим та поза законом”, відновлював радянську владу в Україні, а також закликав її трудящі маси до негайного повстання. Вагомими аргументами у залученні їх до борні слугували пункти про відібрання поміщицьких земель з усім майном на них з подальшою їх безумовною передачею селянам, проголошення всіх заводів, фабрик, банків, рудників та шахт загальнонародною власністю. Нарешті, 14 грудня 1918 р. радянський уряд України у своєму зверненні відверто проголосив Директорію “ворогом народу”, що наче має на меті ствердити владу буржуазії (Гражданская, 1967: 424-425, 444, 449-450, 459-462, 501; Какурин, 1926; Рибалка, 1957: 36; Солдатенко, 2011: 253, 256).

Революційні настрої проникали не лише в міста та села України, але й в німецькі частини, дислоковані вздовж демаркаційної лінії, від якої вони почали відходити під тиском більшовиків. В результаті, до кінця листопада 1918 р. під контролем українських радянських повстанських загонів опинився суміжний із Сумським Суджанський повіт (у Суджі з 29 листопада 1918 р. розмістився Тимчасовий робітничо-селянський уряд України); активізувалися дії червоних партизан та окремих частин, підпорядкованих військраді ГВКН, й на території Харківської губернії. 20 грудня 1918 р. представниками радянського Тимчасового уряду та Ради солдатських депутатів німецького 1-го резервного корпусу була підписана угода про очищення німцями до 24 грудня 10-верстної смуги на північ від залізниці Луганськ-Білопілля, що за відсутності заслону з українських військ давало змогу радянським угрупованням фактично впритул підійти до населених пунктів Сумської лінії Харково-Миколаївської залізниці. Пізніше німецькі переговорники Ради солдатських депутатів погодилися за умови надання рухомого складу для транспортування їхніх частин до Німеччини передати “обом радянським урядам... всю наявну в неї зброю, артилерійське та інженерне майно” (Антонов-Овсієнко, 1929: 172-173, 176). Все це об’єктивно сприяло розгортанню наступальних дій більшовиків вглиб України, послабленої черговим військово-політичним переворотом.

Особливістю наступу “червоних” на Сумській ділянці Українського фронту було те, що воно здійснювалося нерегулярними частинами, набраними на добровільній основі. Це цілком відповідало директиві від 21 листопада 1918 р. командувача військ ГВКН В.О. Антонова-Овсієнко про подальше поповнення сил саме за рахунок “революційного елементу харківського та донецького районів” (Какурин, 1990: 43). Подібною військовою одиницею було партизанське з’єднання, яке наприкінці 1918 р. взяло під свій контроль значну частину Сумського та Охтирського повітів. Її основою стали утворені восени того ж року загопи під проводом колишніх робітників Бельгійського машинобудівного заводу Панаса Семеновича Багацького та Костянтина Григоровича Лепехи.

Більшовик П.С. Багацький у серпні 1918 р. таємно пробрався з Петрограду на батьківщину в с. Покровське Охтирського повіту з наказом організувати антигетьманські виступи на півночі Харківської губернії. У Покровському ним був створений загін з 26-28 погано озброєних місцевих жителів, ядро якого склали колишні фронтовики. Першою акцією комбатантів стало роззброєння стражі та підрив мосту на залізничній лінії Готня-Суми. Наприкінці жовтня партизани підняли повстання та звільнили Покровське та його округу від німців та стражі, що підняло їхній авторитет серед селянства округи. А після нової перемоги на каральним загоном партизанам загалом вдалося поширити межі своєї “республіки” на сусідні сільські округи Михайлівки та Тур’ї.

Подальші дії червоних партизан стали можливими завдяки допомозі боєприпасами та зброєю, які вони отримали від командира полку Червоного козацтва В.М. Примакова, дислокованого неподалік від зайнятої ними території. Крім того, П.С. Багацький та його заступник І.Г. Максименко потурбувалися й про те, щоб надати загонові правильну військову організацію, поділивши його на чотири взводи. Після цього повстанці розгорнули активні наступальні дії, підтримані партизанами К.Г. Лепехи (загін, сформований на Курщині, до якого також пристало 120 мешканців с. Могриця Сумського повіту), що вирушив назустріч Багацькому з території Суджанського повіту. 18 грудня партизани Лепехи зайняли с. Успенка, а наступного дня обидва загони вибили противника зі сл. Краснопілля, де й об’єднали свої сили. Невдовзі, за домовленістю партизан із німцями від українських стражників було очищене й с. Угроїди.

Низка цих акцій (з пісні партизан: “Били німців під Покровкою, / Варту в Угроїдах / Всіх карателів по селах, / Хто був в дармоїдах”) створила природну загрозу й Сумам, хоча сили “червоних” навіть після об’єднання ніяк не можна було визнати значними. Відомо, що загін Лепехи на момент виступу на зустріч Багацькому нараховував при одному кулеметі 160-180 бійців, переважно піхотинців. Загін Багацького, вочевидь, був більшим і краще організованим, бо з’єднання відбулося саме під його керівництвом. Отже, невелика партизанська армія мала становити у другій половині грудня 1918 р. щонайменше 400 осіб, а пізніше за рахунок мобілізації селянської молоді в зайнятих населених пунктах, припустимо, могла зрости ще на кілька сотень. “У кожному селі, – писав М.Д. Ковальов, – відбувалися велелюдні мітинги, на які приходило все населення – старе й мале. Найкраща революційна частина села вступала в наш загін”; “Робітники цукрових заводів, революційно настроєні селяни-бідняки десятками вступали в наші ряди”. Притік подібного контингенту до партизан відзначив і І.Х. Корнієнко, побачивши їх на вулицях Сум: “молоді хлопці сільські, кілька робітників поміж ними”. Нарешті, до “полку Багацького” приєдналися ще два невеликі партизанські загони – Орлова й Валієва (ДАСО, Ф.П-9, оп. 1, спр. 9: 16-17; ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 60: 23-26, 69, 188; Ковальов, 1958: 34; Косарев, Петров, 1980: 302; Малкиель, 1963: 6; Нечипоренко, 1963; Сіряченко, 1980).

Прикметно, що вказаних сил військрадою ГВКН було визнано достатніми для стримування сил противника, оскільки 2-га Українська радянська дивізія, що в листопаді-грудні 1918 р. розміщувалася в Суджанському повіті (а 1-й полк Червоного козацтва В.М. Примакова, де перебувало чимало вихідців із Сумського повіту, загалом, на відстані денного переходу до Сум), була спрямована на Харків, свідомо обходячи північний повітовий центр Слобожанщини стороною. “Обстановка нам сприяла і ми вирішили розвинути стрімкий наступ до Харкова, – у Сум – Білопілля залишити лише прикордонні частини”, – пояснював це рішення В.О. Антонов-Овсієнко. І хоча в штабі 2-ї Української радянської дивізії певне занепокоєння викликало зосередження республіканських військ в Сумському повіті (“ці сили можуть загрожувати глибокому тилу нашого просування”), командування щойно створеної УРА все ж наполягло спрямувати всі сили дивізії саме

на харківському напрямку, оскільки захоплення губернського центру, на переконання головнокомандувача українських радянських військ, повинно було забезпечити удар у фланг білогвардійським військам Краснова та роздмухати революційне повстання на Донбасі (Антонов-Овсиенко, 1929: 181-182; Харьковщина, 1973: 62-63).

Тим часом партизани Багацького та Лепехи зайняли населені пункти неподалік від Сум – Тимофіївку, Залізник, Самогоївку, Верхню Сироватку та до 2 січня станцію Баси, перервавши зв'язок по Сумській лінії Харково-Миколаївської залізниці. Також 29 грудня партизанами була здійснена спроба зайняти с. Великий Бобрик. У той же день Лепеха висунув перед військовою комендатурою Сум ультиматум здати місто без бою, скласти зброю або вивести українські війська. У протилежному випадку він обіцяв піддати місто бомбардуванню (ДАСО, ф. 354, оп. 1, спр. 56: 8; ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 23: 38; ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 60: 24; Ковальов, 1958: 33).

Попри блеф партизанського ватажка, який насправді не мав у своєму розпорядженні жодної гармати, перспектива оборони Сум для сил республіканців вимальовувалася вкрай непростою, оскільки з півночі на їхні позиції тиснули 7-й стрілецький радянський український полк, сформований з двох сумських повстанських батальйонів (до 1100 багнетів, 6 кулеметів) та партизанів загону І.Ю. Бочкіна. У другій половині грудня ним була зайнята північна частина повіту. Басівка, Битиця, Волфіно, Вакалівщина, Писарівка, Юнаківка, Нова Січ, Корчаківка, Річки, Яструбине, Руднівка, Могриця та ряд інших дрібніших населених пунктів опинилися під контролем більшовиків. 23 грудня “червоними” також була здійснена невдала спроба захопити Кияницю. Загалом, станом на 24 грудня передові частини 2-ї бригади 2-ї Української радянської дивізії знаходилися на відстані 2 верст від Ворожби та 12 верст від Сум (Гражданская, 1967: 519; Сумской вестник, 1918b; Сумской вестник, 1918с).

Наближення більшовицьких військ примусило представників як УНР, так і органів місцевої влади вживати заходів по забезпеченню оборони Сум. Ще за ініціативою повітового старости доби Гетьманату міська дума сформувала власний загін охорони з трьох рот (командир – штабс-капітан Басов). На засіданні 17 грудня нею була утворена особлива комісія з охорони міста в складі чотирьох гласних. Через кілька днів цей орган звернувся по військову допомогу до німецького командування, а наприкінці того ж місяця розгорнув підготовку евакуації фінансово-кредитних установ. У свою чергу, військове відомство потурбувалося про переведення вихованців Сумського кадетського корпусу до подібного закладу в Києві. Повітова земська управа на своєму засіданні 21 грудня обговорювала питання мобілізації мешканців регіону до війська, а також налагодження постійного зв'язку із Києвом, перерваного через порушення телеграфного та телефонного сполучення (ДАСО, ф. 354, оп. 1, спр. 57: 8-18; Яконовский, 1953: 16).

У той самий час чисельність основного гаранту стабільності в регіоні – німецьких військ стрімко зменшувалася з кожним потягом, що відправлявся на захід. До початку наступу партизан на місто в Сумах залишалася лише невелика частина рейхсверу, розміщена поблизу станції, особовий склад якої вже не виявляв ніякого інтересу до українських реалій. Нарешті, німецьке командування 29 грудня цілком офіційно відмовило місцевій владі в будь-якій допомозі проти більшовиків. Це сіяло паніку не лише серед населення, але й вселяло непевність у представників місцевої влади, що й впливає з огляду на протокол останнього в 1918 р. засідання міської думи. Після того, як присутній на ньому повітовий комісар Є. Колодяжний зізнався, що “місто залишається без достатньої збройної охорони” і повідомив присутнім про вірогідну 10-тисячну армію “червоних” по той бік Псла (така цифра приблизно у 20 разів перевищувала їхні реальні сили), більшість гласних “усвідомила” безперспективність оборони Сум (ДАСО, ф. 354, оп. 1, спр. 56: 8-10).

Попри наростання песимістичних настроїв республіканська влада вживала заходів до заспокоєння населення, яке було збентежене новинами про просування більшовицьких військ. 21 грудня Сумський повітовий комендант полковник П. Соболев запевнив гласних повітового земського зібрання в очищенні найближчим часом повіту від “банд” частинами Болбочана, що тимчасово підняло настрій земцям (“Собрание выражает Коменданту благодарность аплодисментами”). 31 грудня представники Директорії звернулися до мешканців Сумського повіту із закликом не вірити “неправдивим чуткам про великі сили більшовиків, про недостачу української оборони” і запевнили їх в тому, що “в Суми з години на годину мають прибути війська з Харкова”. В місті також поширювалася листівка “Самозванці”, де заперечувалися бойові дії проти Червоної Армії й наголошувалося на тому, що в Україні нині діють “не більшовики, а звичайні грабіжники, які примазалися до армії більшовиків, щоб пограбувати населення”. Відповідно, впоратися з ними, переконували представники влади, – справа нескладна, слід лише дочекатися військ, які от-от вирушать до кордону (ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 32: 151; Українське відродження, 2010: 134-135; Українська революція, 2005: 39). Задля імітації мирного життя всіляко підтримувалися культурні заходи. Зокрема, у переддень захоплення міста 4 січня в Сумах глядачі мали змогу відвідати дві вистави – еротичну п’єсу “Морський воїн” у театрі Корепанова та “Жидівку-вихверстку” в постановці “Товариства українських артистів П.М. Білокурова” (Луч, 1919: 1).

Підготовка республіканців до штурму “червоних” відбувалася в стислі строки, що помітили й їхні противники: “Петлюрівське командування *гарячково* (виділено нами – Д.К.) збирало свої сили, зосереджувало в місті збройний кулак, щоб дати відсіч більшовикам” (Ковальов, 1958: 33). Це було пов’язано, насамперед, і з тим фактом, що за рішенням німецької “Великої солдатської Ради військової групи” на початку грудня й без того малі частини Директорії були виведені з Сум і повернуті лише всередині того ж місяця (ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 32: 113; Українське відродження, 2010: 132). Отже, коли в Сумах відновилася повна юрисдикція УНР, у її представників виявилася обмаль часу для створення потужної оборони.

Зважаючи на неможливість покладання сподівань на німців, П. Соболев 20 грудня оголосив мобілізацію обер- та унтер-офіцерів, військових лікарів віком до 35 років, а також козаків 1897 та 1898 років народження. З набраних осіб почали формувати два стрілецькі батальйони, а також оновлювати кінний регімент під командою колишнього начальника учбової команди 10-го Новгородського драгунського полку, а згодом начальника кінної стражі (у свій час до неї, за словами колишнього Сумського повітового старости С.Я. Гребенщикова, “вдалося залучити доволі пристойний елемент”), полковника М.Г. Кобеляцького (скоріше за все мова йде про сили не більші за ескадрон). Загальне командування частинами, що готувалися відстоювати Суми, зосереджувалося в руках “начальника бойових операцій Сумщини” військового старшини В.З. Филоновича.

До справи оборони міста долучилися й сумські меншовики, які мали представництво в міській думі. Ними була створена “Комісія з організації в Сумах робітничо-соціалістичних дружин для охорони безпеки жителів”. Кандидати до цих загонів повинні були заручитися рекомендацією від профспілки або “трьох відомих членів соціалістичних партій”, зареєструватися в міській управі й застрахуватися. За службу дружинникам встановлювалася плата 40 руб./день. Але оскільки їхнє формування почалося лише за добу до вирішального бою з більшовиками, то ніякої ролі в обороні міста вони, звісно, відіграти вже не змогли (Луч, 1919: 2; Сумской вестник, 1918b: 4).

У цілому, М.Д. Ковальов попри визнання значного поповнення сил партизанів, оцінював сили противника як переважаючі по відношенню до “полку Багацького”: 500-600 стрільців при 4 кулеметах і ще певна кількість кіннотників. Деяко більшу кількість

наводив В.О. Антонов-Овсієнко – в ході мобілізації до багнету “петлюрівцями” в місті було поставлено 700 бійців, з них 200 офіцерів. Крім того, 26 грудня із Харкова до Сум прибув загін з 300 республіканців з числа гімназистів та реалістів під командою старшини Азаського. Ще 50 офіцерів, вочевидь з команди Басова, здійснювали охорону банку та військового складу. Більше того, поблизу Сум знаходився загін гайдамаків (338 осіб, 2 кулемета). Отже, на деякий час в руках УНР зосередилися значні на той час сили для здійснення відсічі зовнішній небезпеці, що визнавали й їхні противники: “в Сумах для формування петлюрівських військових частин були надзвичайно сприятливі умови щодо командних кадрів, озброєння та військового спорядження, бо в розпорядження петлюрівського командування перейшло все військове майно гетьманських частин, кадетського корпусу, те, що залишилося в порохових погребах і цейхгаузах драгунського полку й те, що залишили німці” (Антонов-Овсієнко, 1929: 179-180; ДАСО, ф.П-9, оп. 1, спр. 9: 18; ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 32: 148; ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 60: 23-27, 159). Насправді, це не відповідало дійсності у повній мірі. Так, запаси драгунського полку переважно були експропрійовані ще сумськими червоногвардійцями на початку 1918 р. Після цього був демілітаризований і кадетський корпус. Як наслідок, республіканцям вкрай не вистачало зброї, а німці принципово не погоджувалися передати їм будь-які військові припаси. Зрештою, не був подоланий і основний недолік технічної частини військ УНР – відсутність артилерії, що значно звужувало можливості оборони. Більше того, командування республіканських військ вирішило не залишати значні сили на захисті Сум і вже 27 грудня відвело частину мобілізованих до Конотопу, якому загрожувала 1-а Українська радянська дивізія та можливість повстання на самому залізничному вузлі.

Перед початком наступу на Суми керівництво партизан налагодило жваву розвідувальну діяльність. Цінні дані по той бік фронту передавали пов'язані з “червоними” робітники міської електростанції по телефону, а також телеграфіст ст. Баси Г. Чорний і боєць загону Т. Вовк. “Ми були значною мірою в курсі того, що робиться в Сумах в стані петлюрівської залоги”, – визнавав М.Д. Ковальов (ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 60: 26; Ковальов, 1958: 34). Оперативне надходження інформації з протилежної сторони на Сумській ділянці фронту підтверджував і В.О. Антонов-Овсієнко (Антонов-Овсієнко, 1929: 179). Також таємні канали проникнення в місто дозволили командуванню партизанів через підпільну групу більшовиків налагодити агітацію населення, особливо робітників, яким висилалася пропагандистська література, а також бійців республіканської армії. Цьому дуже сприяли симпатії трудових елементів міста до відновлення робітничих рад депутатів, що й засвідчила робітничка конференція в Сумах 12 грудня (ДАСО, ф.П-9, оп. 1, спр. 9: 93-94; ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 23: 38).

Цілком логічним виглядає й тимчасове підпорядкування селянського руху в Сумському повіті більшовицькому впливу. Руйнівні дії селянства, як-то підпал колишнього маєтку Строганових в Хотіні в травні 1918 р., знаходили підтримку з “нейтральної смуги”, де мали змогу переховуватися учасники акцій витискування дідичів із землі (Гражданская, 1967: 170). Противники соціальної політики Гетьманату чи УНР на Слобожанщині, насамперед знаходили їм альтернативу в радянській системі й приставали до українських більшовицьких збройних формувань, що не могли не відзначити лідери російських комуністів. Зокрема, голова Раднаркому РСФРР В.І. Ленін у інтерв'ю одній зі шведських газет небезпідставно заявляв, що саме “завдяки німецькій окупації, більшовизм на Україні став свого роду національним рухом” (Гражданская, 1967: 203).

Труднощі оборони міста полягали не лише у відсутності достатніх ресурсів, у диверсійній та пропагандистській діяльності більшовиків, але й в низці інших

об'єктивних обставин, що загалом зумовили короткочасність влади УНР на Слобожанщині. На думку учасника революційних подій в Україні Т.М. Євтушенка, відносна легкість, з якою червоні партизани здобули Суми, пояснювалася саме непопулярністю Директорії, що за час панування в Сумському повіті не добилося авторитету серед селянства. Її представники нерідко сприймалися частиною сільського населення в якості спадкоємців Гетьманату, які свого часу разом із німцями брали участь у каральних акціях, накладали контрибуції на цілі села, а також відстоювали інтереси місцевих поміщиків. Така пересторога підкріплювалася тим, що колишні гетьманці продовжили службу вже при новій владі, а ще й тим, що випадки неправомірних продовольчих реквізицій з боку німецьких частин, які мали місце у Сумах в середині грудня, не мали наслідком захисту населення з боку представників УНР на місцях (Гребенщиков; ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 60: 220). Подібної точки зору дотримується й сучасний дослідник селянського повстанського руху в Україні В.В. Резніков: на Слобожанщині Директорія володіла лише номінальною владою, радикальні пропозиції вирішення аграрно-селянського питання були проголошені запізно й не встигли сформулювати позитивне ставлення до УНР з боку сільського населення (Резніков, 2016: 94, 97).

Не сприяли встановленню контактів із населенням і суперечливі рішення місцевого керівництва. Так, 5 грудня за допомогою німецьких військ були розігнані делегати, що з'їхалися на повітовий селянський з'їзд, який мав відбутися в кінотеатрі "Художеств". 14 грудня в.о. Сумського повітового коменданта В.З. Филонович "усіх, хто кликатиме до грабунків, розбоїв та нищення народного добра: економії та цукроварень", обіцяв заарештовувати і притягувати до військово-польового суду, що, звісно, нагадувало селянству про "старі порядки". Натомість 2 січня 1919 р. був оголошений протилежний за змістом наказ Сумського повітового комісара Є. Колодяжного про розшук осіб, особливо з числа військових, які "брали участь в карних загонах гетьманських, німецьких та інших по придушенню селянських повстань проти поміщиків". Подібні заклики з'являлися занадто пізно, щоб на них встигли відреагувати селяни, як і на опубліковану в Харкові 31 грудня Декларацію Директорії УНР, що проголошувала націоналізацію землі й закликала селян обирати делегатів до Трудового Конгресу України. Водночас соціалістичні проекти нової української влади не сприяли підтримці УНР з боку "буржуазних" кіл населення. Особливою ненадійністю відзначався дезорієнтований через політичну нестабільність військовий контингент, зокрема колишні кадрові офіцери царської армії. Зазвичай "петлюрівці" розцінювалися ними як "попередники більшовиків" – тільки-но республіканці зіштовхнуться з ними, "то, напевно, перейдуть на бік останніх, аж надто вони близькі за своїми поглядами". Деякі з офіцерів зголошувалися виключно на охорону порядку в місті й не бажали заступатися за ту чи іншу політичну силу. Значною частиною офіцераства оволоділа ідея приєднання до Добровольчої армії, тоді як служба в гетьманських чи республіканських військах сприймалася як вимушений крок. Зокрема, командир кавалерійського полку в Сумах часів Гетьманату Яненко в розмові з Гребенщikovим повідомив йому, що надійних для України офіцерів у підлеглий йому частині немає – вони "за першої нагоди вирвуться або до загону Келлера, або на Дон". Звісно, наказ Головного отамана Українських народних республіканських військ С. Петлюри від 9 грудня 1918 р. про категоричну заборону "формування військ на Україні для інших країн" не приймався ними до уваги (Гребенщиков; ДАСО, ф.П-9, оп. 1, спр. 9: 93; ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 33: 6; Українська революція, 2005: 39; Україна, 2000: 65; Українське відродження, 2010: 130).

Не менш вагомим чинником відсутності міцного тилу спротиву наступу більшовицьких сил було й скептичне ставлення значної частини міського населення до

самої ідеї української самостійності, поширення українофобських настроїв тощо. Свідчення цьому знаходимо в джерелах особистого походження та в місцевій пресі. Так, колишній вихованець Сумського кадетського корпусу Є.М. Яконовський згадував загальне негативне сприйняття української державності в колі своїх товаришів, педагогів та офіцерів навчального закладу, їхню загальну орієнтацію на “білий рух”: “генерал Саранчов стійко не бажав надягати не лише “кукіша” (герб УНР – Д.К.) на погони, але й “жовто-блакитну кокарду”, хоча сам походив зі старої української старшини часів Богдана Хмельницького”; “у Жмеринці та Вінниці бунт проти Гетьмана? – нехай собі гризуться опереточні сепаратисти”; “Після Різдва – до Денікіна, якщо не прийдуть союзники” (Яконовський, 1953: 12-15). Організатори благодійного концерту у грудні 1918 р. на честь полонених у роки Першої світової війни земляків, які поверталися додому, відверто заявляли свою позицію: “Уже наша радість тремтить знаменами Добровольчої армії”. А сам захід кваліфікувався ними як “ще одна позика на користь Нової Росії” (Благотворительный концерт, 1918: 4). Відверте глузування над “українським сепаратизмом”, мовою, стереотипне бачення української державності як взагалі несерйозного задуму, знаходимо в листі невідомого автора (підпис – “генерал Петлюра”), адресованого із Сум 30 грудня 1918 р. російській співачці Є. Хатаєвій: “теперь годы на самоопределения Украинских голоштанцев. Так как мы, великий украинский народ, самоопределились, то годи вам, бурзуям, пыты нашу юшку, давно вы нам лылы на голову помой, пора нам и рот открыть. Хай живе самостийна Украина! Ганьба! Бый жидив! Жинка моя здорова, вона ко мени шо той, а я ей ку шо ни, на значить и Секретаріат” (ДАСО, ф.Р-7627, оп. 1, спр. 28: 27). Масовим явищем було негативне сприйняття містянами українізації. Колишня учениця “Нової школи” в Сумах І.А. Літкевич згадувала, що впровадження в навчальний процес української мови викликало протести серед вихованців, оскільки вони сприймали її виключно в якості “базарно-обивательського жаргону” (Літкевич: 6).

Отже, напередодні партизанського наступу республіканські війська відчували брак зброї та набоїв, не були достатньо дисциплінованими й організованими, а також не могли опертися на широку моральну підтримку з боку містян. Не дивлячись на це, командуванням військ УНР в Сумах було прийняте рішення про перехід до активних дій проти більшовиків. Оскільки захоплення станції Баси створювало загрозливу ситуацію зі східного боку для повітового центру, республіканські сили (півтори роти піхоти та один ескадрон) 3-4 січня спробували їх звідти вибити, але через запеклий опір противника вимушені були із втратами повернутися назад. Натомість, увечері 4 січня військова рада партизанів після дозволу командувача ГВКН ухвалила план взяття міста: передбачалося нанесення як фронтального, так і флангових ударів. Перша колона під командою Багацького мала просуватися з півночі вздовж залізниці з метою захоплення станції Суми, Павлівського та Бельгійського заводів. Друга колона Орлова на південній ділянці через Пришиб та Баси повинна була вийти на територію Сумського кадетського корпусу. Колона Лепехи мала наступати через Замостя, Харківські греблі на центральну частину міста. Нарешті, передбачалося розміщення резервної колони та штабу в с. Василівка під Сумами. Загальна кількість наступаючих, якщо приймати на віру дані М.Д. Ковальова, не перевищувала 350 осіб при незначній кількості набоїв (“партизанам навіть було дано спеціального наказу берегти патрони і стріляти тільки у вірну мішень”) та двох кулеметів (ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 60: 27; Стожок, 1967). Прикметно, що своїми діями сумські партизани опередили іншого радянського воєначальника – командира 1-ї запасної дивізії О.М. Беленковича, якому 2 січня Реввійськрадою УРА було доручено взяти Путивль, Ворожбу, Суми та вже після цього йти на з’єднання з військами харківського напрямку (Антонов-Овсиенко, 1929: 183; Антонов-Овсиенко, 1930: 113-115).

Наступ партизанів почався вранці 5 січня зі станції Баси й здійснювався вельми вдало для них: залізничний міст вдалося захопити без бою, а розосереджені кулеметні точки бійців УНР на широкій ділянці фронту (по одному у Павлівському заводі й Троїцькому соборі, два у кадетському корпусі) не змогли зупинити лави атакуючих. Перешкодою для них не став і Псел, який навпроти Нового Міста не був вкритий льодом. І.Х. Корнієнко згадував, що українським бійцям, які відступали з боку Гусинців, приходилося рятуватися на лівий берег ріки вплав, а от партизани форсували ріку на човнах, які їм надали місцеві мешканці, стурбовані стріляниною поблизу їхніх дворів (припустимо, мемуарист за цими словами приховав факт реквізиції плавзасобів в жителів садиб на березі ріки) (ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 60: 188).

Задум атаки кількома колонами на різних напрямках став несподіванкою для оборонців (“петлюрівське командування навіть не думало, що партизани насміляться наступати на місто”) і виправдав себе повною мірою. В результаті, республіканці були дезорієнтовані й не змогли вчинити адекватний опір. Нарешті, лобова атака групи Лепехи завершила розгром сумської залози. “На плечах відступаючих петлюрівців наша кіннота з голими клинками шабель, з червоними стрічками в кінських гривах і на шапках, з гиком в скаженім галопі через Харківські мости вривається на Покровську площу і Соборну вулицю й вривається в петлюрівську кінноту, яка від несподіваної атаки на весь кар’єр у паніці через базар по Іллінській вулиці тікає на Роменський шлях”, – описував рішучий момент атаки М.Д. Ковальов. Тим часом загін Багацького штурмом взяв Павлівський завод та з другої спроби станцію, а група Орлова – територію Сумського кадетського корпусу (“Як взяли ми місто Суми / Прямо з ходу, з бою, / То дали куті хрещенській / Ворогові вволю. / Партизанській наш загін / Панаса Багацького / Розбив в Сумах офіцерів, / Кінноту Кобіляцького!”). Картина бою у середмісті доповнюється уривками зі спогадів свідка – сумського педагога В. Бирченко, яка згадувала перестрілки в Харитоненківському сквері навпроти її будинку, балкон якого також слугував вогневою точкою для оборонців.

Просування партизанів містом цілком виправдало побоювання багатьох містян щодо асоціальних вчинків “червоних”. Навіть І.Х. Корнієнко вимушений був визнати, що бої вулицями супроводжувалися грабунками “буржуазних будинків”, а також пияцтвом партизанів. Нарешті, після того, як невеликий відступаючий загін “гайдамаків” на Роменському шляху був оточений, бранці були жорстоко побиті переможцями. Серед загиблих опинився син дякона Іллінської церкви Бібик (ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 60: 188-189; Ковальов, 1958: 34; Манько, 2010: 436).

Manu militari Суми були здобуті партизанами за кілька годин (у мемуарах тривалість баталії варіюється від двох до семи годин). За даними М.Д. Ковальова, втрати “червоних” становили 3 загиблих і 6-8 поранених, “петлюрівців” – близько 15 вбитих. Республіканці вимушені були відступити розрізненими групами на Стецьківку, Лебедин та Ромни. Частина з них потрапила у полон. Також партизанами було захоплено певну кількість зброї та різного військового майна. “Постраждалою” стороною конфлікту виявилися й німецькі військовики, які принципово не втручалися в двобій (близько 200 бійців, 3 кулемети, кінна батарея). У них переможцями була вилучена частина зброї. А наступного дня – 6 січня “червоні” додатково роззброїли два ешелони німецьких військ, які рухалися з боку Харкова, причому один з німецьких загонів погодився видати бійцям Лепехи три гармати, набої до них й 16 кулеметів, що дозволило доукомплектувати партизанські загоны, сформувати кулеметну й артилерійську команди та загін зв’язківців. Посилені трофеями, партизани невдовзі зайняли Білопілля (ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 32: 152; ДАСО, ф.Р-2362, оп. 1, спр. 60: 29-31; Ковальов, 1958: 35).

Успішна операція партизанів сприяла перетворенню їхнього загону в регулярну частину УРА. На його основі був створений 9-й Сумський стрілецький полк, що брав участь в боях за Охтирку, Лебедин (обидва міста взяті 22 січня), Гадяч, Лохвицю, Пирятин, Гребінку, Яготин, Бориспіль та Київ. В українській столиці В.О. Антонов-Овсієнко особисто вручив сум'янам червоний прапор. Після цього полк відзначився в боях за Фастів та Житомир, а за успішні дії проти січових стрільців був нагороджений орденом Червоного прапора вдруге. У 1920 р. частина у складі Щорсівської дивізії брала участь у невдалій битві Червоної Армії за Варшаву. По інший від них бік фронту воювали сумські республіканці, які, відступивши від рідного міста в межі Полтавської губернії, де сформували Сумський окремих курінь (1500 багнетів), приєдналися до 4-го полку Окремого корпусу січових стрільців. Невдовзі командир куреня В.З. Филонович був призначений старшиною для окремих доручень при ставці Головного Отамана (Іванущенко).

Загалом, успіх військової кампанії червоних партизанів був зумовлений здебільшого політичним чинником. Влада Директорії не отримала широкої підтримки в регіоні: селянство опинилося під впливом ідеологічного полю більшовизму, містяни роз'єднувалися в уподобаннях між панівними силами громадянської війни – “білими” консерваторами та “червоними” радикалами й мало довіряли українській владі, через що прошарок симпатиків Директорії виявився надто вузьким для опори її режиму у регіоні. У свою чергу, це вплинуло на те, що військові сили республіканців опинилися організаційно, морально та технічно невідповідними до боїв із загартованими в попередніх сутичках партизанами, недостатньо мотивованими для захисту влади УНР в місті. Варті уваги й допущені прорахунки в українській обороні: не була налагоджена розвідка сил противника, через що вони уявно “зростали” за допомогою поширення чуток; ділянка фронту навпроти Харківських гребель була залишена командуванням без прикриття кулеметного розрахунку; кіннота займала центральну передню ділянку оборони, а не була відтягнута вглиб оборони для забезпечення оперативного простору її дій; при сутичці із ворогом командирами приймалися невмотивовані рішення про відступ. З іншого боку, противник виявив чимало винахідливості та наполегливості в бою. Перевагою партизанів слугувала також обізнаність реальних сил противника, використання фактору несподіванки й невірною розрахунку їхніх сил республіканцями.

Захоплення Сум більшовицькими частинами об'єктивно сприяло розриву фронту армії УНР, розгортанню широкого наступу радянських військ вглиб Наддніпрянщини й оформленню окремого Українського фронту радянських військ.

Література:

- Антонов-Овсієнко, 1929 – Антонов-Овсієнко В.А. В боротьбі проти Директорії // Літопис революції. 1929. № 5-6. С. 142-186.
- Антонов-Овсієнко, 1930 – Антонов-Овсієнко В.А. В боротьбі проти Директорії // Літопис революції. 1930. № 1. С. 103-132.
- Благотворительный концерт, 1918. – Благотворительный концерт // Сумской вестник. 1918, 10 декабря. С. 4.
- Гражданская, 1967 – Гражданская война на Украине. 1918-1920: Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн. / Отв. ред. проф. С.М. Королевский. К., 1967. Т. 1, кн. 1. XXXVI, 875 с.
- Гребенщиков – Воспоминания генерала Сергея Яковлевича Гребенщикова. Симферополь, 2009. 343 с. Режим доступа: www.kajuta.net/node/1261. – Дата звернення: 12.11.2017.
- ДАСО – Державний архів Сумської області.
- Іванущенко – Іванущенко Г. Сумський повіт в Українській революції 1917-1920 років (політико-правовий аспект). Режим доступу: http://daso.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=90&Itemid=81. – Дата звернення: 12.11.2017.
- Какурин, 1990 – Какурин Н.Е. Как сражалась революция. М., 1990. Т. 2. 431 с.
- Какурин, 1926 – Какурин Н.Е. Стратегический очерк гражданской войны. М.-Л., 1926. 160 с. Режим доступа: www.e-reading.club/book.php?book=70103. – Дата звернення: 10.11.2017.
- Ковальов, 1958 – Ковальов М.Д. За щастя народне // Жовтень на Сумщині: спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Суми, 1958. С. 32-35.

- Косарев, Петров, 1980 – Косарев А.Г., Петров Г.Т. Краснополье // История городов и сел Украинской ССР: Сумская область. К., 1980. С. 297-313.
- Литкевич – Литкевич-Лаврентьева И. Детский сад и Новая школа. г. Сумы. 1911-1922 гг.: воспоминания: рукопись. 18 л.
- Луч, 1919 – Объявления // Луч. 1919, 2 января. С. 1-2.
- Малкиель, 1963 – Малкиель С.В. Партийное и советское строительство на Сумщине в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918-1920 гг.). Сумы, 1963. 36 с.
- Манько, 2010 – Манько М.О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга третя (1655-2010). Суми, 2010. 516 с.
- Нечипоренко, 1963 – Нечипоренко І. Ми боролись за щастя народне // Вперед. 1963. № 144. С. 4.
- Резніков, 2016 – Резніков В.В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918-1923 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Харків, 2016. 237 с.
- Рибалка, 1957 – Рибалка І. К. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і його діяльність // Труды исторического факультета Харківського Ордена Трудового Червоного Прапора державного університету ім. О.М. Горького. 1957. Т. 5. С. 35-48.
- Сіряченко, 1980 – Сіряченко В. Багацькі // Ленінська правда. 1980. № 27. С. 4.
- Солдатенко, 2011 – Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні (1917-1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. К., 2011. 568 с.
- Стожок, 1967 – Стожок М. Сьомий Сумський полк в боях за владу Рад // Вперед. 1967. № 96. С. 3.
- Сумской вестник, 1918а – Об'ява // Сумской вестник. 1918, 21 декабря. С. 1.
- Сумской вестник, 1918б – Местная жизнь // Сумской вестник. 1918, 22 декабря. С. 4.
- Сумской вестник, 1918с – Местная жизнь // Сумской вестник. 1918, 24 декабря. С. 3-4.
- Україна, 2000 – Україна в ХХ столітті. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.Ю. Король [та ін.]. К., 2000. 351 с.
- Українська революція, 2005 – Українська революція 1917-1920 рр. в листівках та газетах: Альбом / Автор-упорядник: Г. Іванущенко. Суми, 2005. 88 с.
- Українське відродження, 2010 – Українське відродження 1917-1920 рр. на Сумщині / Автор-упорядник: Г.М. Іванущенко. Суми, 2010. Т. 1. 280 с.
- Харьковщина. 1973 – Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918-1920 гг.: Сборник документов и материалов / Под ред. И.К. Рыбалки. Х., 1973. 323 с.
- Яконовский, 1953 – Яконовский Е. Сумы в восемнадцатом году // Военная быль. 1953. № 5. С. 11-16.

References:

- Antonov-Ovsienko, 1929 – Antonov-Ovsienko V.A. V borbe protiv Direktorii [In fight against the Directorate] // Litopis revolyutsiyi. 1929. № 5-6. Pp. 142-186. [in Russian].
- Antonov-Ovsienko, 1930 – Antonov-Ovsienko V.A. V borbe protiv Direktorii [In fight against the Directorate] // Litopis revolyutsiyi. 1930. № 1. Pp. 103-132. [in Russian].
- Blagotvoritelnyiy, 1918. – Blagotvoritelnyiy kontserity [Charity concert] // Sumskey vestnik. 1918, 10 dekabrya. P. 4. [in Russian].
- Grazhdanskaya, 1967 – Grazhdanskaya voyna na Ukraine [Civil war in Ukraine]. 1918-1920: Sbornik dokumentov i materialov: V 3 t., 4 kn. / Otv. red. prof. S.M. Korolivskiy. K., 1967. T. 1, kn. 1. XXXVI, 875 p. [in Russian].
- Grebenschikov – Vospominaniya generala Sergeya Yakovlevicha Grebenshikova [The memoirs of the general Sergey Grebenshikov]. Simferopol, 2009. 343 p. Rezhim dostupa: www.kajuta.net/node/1261. – Data zvernennya: 12.11.2017. [in Russian].
- DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti. [in Ukrainian].
- Ivanushchenko – Ivanushchenko H. Sumskiy povit v Ukrainskii revoliutsii 1917-1920 rokiv (polityko-pravovyi aspekt) [Sumy district in the Ukrainian revo;ution of 1917-1920 years (political and legal aspect)]. Rezhym dostupu: http://daso.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=90&Itemid=81. – Data zvernennya: 12.11.2017. [in Ukrainian].
- Kakurin, 1990 – Kakurin N.E. Kak srazhalas revolyutsiya [How the revolution contested]. M., 1990. T. 2. 431 p. [in Russian].
- Kakurin, 1926 – Kakurin N.E. Strategicheskoy ocherk grazhdanskoy voyni [Strategical outline of civil war]. M.-L., 1926. 160 p. Rezhim dostupa: www.e-reading.club/book.php?book=70103. – Data zvernennya: 10.11.2017. [in Russian].
- Kovalov, 1958 – Kovalov M.D. Za shchastia narodne [For public happiness] // Zhovten na Sumshchyni: spohady uchasnykiv Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii na Ukraini. Sumy, 1958. Pp. 32-35. [in Ukrainian].
- Kosarev, Petrov, 1980 – Kosarev A.G., Petrov G.T. Krasnopole // Istoriya gorodov i sel Ukrainskoy SSR: Sumskey oblast [The history of cities and villages of the Ukrainian SSR. Sumy region]. K., 1980. Pp. 297-313. [in Russian].
- Litkevich – Litkevich-Lavrenteva I. Detskiy sad i Novaya shkola. G. Sumy. 1911-1922 gg. [Kindergarden and new school. Sumy.1911-1922]: vospominaniya: rukopis. 18 l. [in Russian].
- Luch, 1919 – Ob'yavleniya [January,2 – Announcement] // Luch. 1919, 2 yanvarya. Pp. 1-2. [in Russian].

- Malkiel, 1963 – Malkiel S.V. Partiynoe i sovetskoe stroitelstvo na Sumschine v gody inostrannoy voennoy interventsii i grazhdanskoj voyny (1918-1920 gg.) [Party and soviet construction in Sumy region during the years of foreign war intervention and civil war (1918-1922)]. Sumy, 1963. 36 p. [in Russian].
- Manko, 2010 – Manko M.O. Sumy ta sumchany u dokumentakh suchasnykiv. Knyha tretia (1655-2010) [Sumy and Sumy region in contemporary documents. Vol 3 (1955-2010)]. Sumy, 2010. 516 p. [in Ukrainian].
- Nechyporenko, 1963 – Nechyporenko I. My borolys za shchastia narodne [We fought for civil happiness] // Vpered. 1963. № 144. P. 4. [in Ukrainian].
- Ryznyk, 2016 – Ryznyk V.V. Selyans'kyi povstans'kyi rukh na Slobozhanshchyni (1918-1923 rr.) [Peasant rebel movement in the Sloboda Ukraine]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kharkiv, 2016. 237 p. [in Ukrainian].
- Rybalka, 1957 – Rybalka I.K. Tymchasovyy robitnycho-selyans'kyi uryad Ukrayiny i yoho diyal'nist' [Provisional Workers' and Peasants' Government of Ukraine and its activity] // Trudy istorychnoho fakul'tetu Kharkivs'koho Ordena Trudovoho Chervonoho Prapora derzhavnoho universytetu im. O.M. Hor'koho. 1957. T. 5. Pp. 35-48. [in Ukrainian].
- Siryachenko. 1980 – Siryachenko V. Bahats'ki [The Bahatski] // Lenins'ka pravda. 1980. № 27. P. 4. [in Ukrainian].
- Soldatenko, 2011 – Soldatenko V. F. Revolyutsiyna doba v Ukrayini (1917-1920 roky): lohika piznannya, istorychni postati, klyuchovi epizody [Revolution period in Ukraine (1917-1920): the logic of perception, historical personalia, key episodes]. K., 2011. 568 p. [in Ukrainian].
- Stozhok, 1967 – Stozhok M. S'omyi Sums'kyi polk v boyakh za vladu Rad [The seventh Sumy regiment in fights for Soviet Rule] // Vpered. 1967. № 96. P. 3. [in Ukrainian].
- Sumskoy vestnik, 1918a – Ob'yava [December, 22 - Announcement] // Sumskoy vestnik. 1918, 21 dekabrya. P. 1. [in Russian].
- Sumskoy vestnik, 1918b – Mestnaya zhizn [December, 22 -Local life] // Sumskoy vestnik. 1918, 22 dekabrya. P. 4. [in Russian].
- Sumskoy vestnik, 1918c – Mestnaya zhizn [December, 24 – Local life] // Sumskoy vestnik. 1918, 24 dekabrya. Pp. 3-4. [in Russian].
- Ukrayina, 2000 – Ukrayina v XX stolitti [Ukraine in the 20th century]. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv / Uporyad. A.H. Slyusarenko, V.I. Husyev, V.Yu. Korol' [ta in.].K., 2000. 351 p. [in Ukrainian].
- Ukrayins'ka revolyutsiya, 2005 – Ukrayins'ka revolyutsiya 1917-1920 rr. v lystivkakh ta hazetakh [The Ukrainian revolution of 1917-1920 in leaflets and newspapers]: Al'bom / Avtor-uporyadnyk: H. Ivanushchenko. Sumy, 2005. 88 p. [in Ukrainian].
- Ukrayins'ke vidrozhennya, 2010 – Ukrayins'ke vidrozhennya 1917-1920 rr. na Sumshchyni [Ukrainian revival of 1917-1920 in Sumy region] / Avtor-uporyadnyk: H.M. Ivanushchenko. Sumy, 2010. T. 1. 280 p. [in Ukrainian].
- Harkovschina. 1973 – Harkovschina v period grazhdanskoj voyni i inostrannoy voennoy interventsii. 1918-1920 gg. [Kharkiv region during the civil war and foreign military intervention in 1918-1920]: Sbornik dokumentov i materialov / Pod red. I.K. Ryibalki. H., 1973. 323 p. [in Russian].
- Yakonovskiy, 1953 – Yakonovskiy E. Sumy v vosemnadsatom godu [Sumy in the 1918th] // Voennaya byl. 1953. № 5. Pp. 11-16. [in Russian].

Отримано 19.10.2017